

تحلیل مضمونی نقش‌مایه‌ی درخت زندگی و تزیینات وابسته به آن در مدرسه‌ی یاقوتیه^۱

زهرا فلاح مهترلو^۲

پری ملک زاده باروق^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۸/۲۶

چکیده

ساخت مدارس در دوره سلجوقیان، مورد توجه حاکمان و مردم آناتولی بوده و در زمان ایلخانان نیز، این سنت به تبعیت از سلاجقه ادامه می‌یابد. آنچه که مدارس سلجوقی-ایلخانی را از دیگر مدارس تفکیک می‌کند، سردر ورودی می‌باشد. یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های این مدارس، مدرسه یاقوتیه واقع در شهر ارزروم می‌باشد. مهم‌ترین نقش‌مایه به کار رفته بر سردر این مدرسه، نقش برجسته درخت زندگی به همراه عقاب دوسر و دو شیر متقارن در طرفین درخت زندگی می‌باشد. هدف از پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل نقش‌مایه درخت زندگی، و همچنین عقاب دوسر و شیر می‌باشد که به عنوان دو عنصر جدایی‌ناپذیر در کنار درخت زندگی دیده می‌شوند. پژوهش پیش رو تلاش دارد، ضمن تبیین اهمیت جایگاه نقش‌مایه‌های مذکور، به شناسایی و معرفی یکی از بناهای کم‌تر شناخته شده دوره ایلخانی و مهم‌ترین تزیینات به کار رفته در آن بپردازد. از آن جا که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های معماری سلجوقی-ایلخانی در آناتولی، استفاده از عناصر تزیینی در معماری و به ویژه تزیینات سردر بوده، بررسی این نقوش، می‌تواند امکان جدیدی را برای شناخت هنر این دوره و ارتباط آن با موضوعات فرهنگی، اجتماعی، اعتقادی و سیاسی را فراهم سازد. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: (۱) این نقش‌مایه‌ها دارای چه مفاهیمی هستند؟ (۲) آیا این نقش‌مایه‌ها با کارکرد بنا ارتباطی دارند؟ (۳) به کارگیری این عناصر تزیینی متاثر از کدام باورها و آیین‌ها می‌تواند باشد؟ نتایج نشانگر آن است که تزیینات به کار رفته در سردر این مدرسه، تحت تاثیر شمنیسم و در ادامه سنت‌های هنری سلجوقیان شکل گرفته‌اند. مقاله پیش رو، به روش توصیفی-تحلیلی و نیز به روش کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی صورت گرفته است.

واژگان کلیدی: سلجوقیان-ایلخانان، مدرسه یاقوتیه، سردر، درخت زندگی، شیر و عقاب

1. DOI: 10.22051/jjh.2019.26841.1422

۲. مربی گروه نقاشی، دانشکده معماری، شهرسازی و هنر، دانشگاه ارومیه، ارومیه ایران. z.fallah@urmia.ac.ir
۳. مربی گروه نقاشی، دانشکده معماری، شهرسازی و هنر، دانشگاه ارومیه، ارومیه ایران، نویسنده مسئول. parimalekzade57@gmail.com

و تزیین در معماری اسلامی (طومار توپقاپی)» نوشته گل‌رو نجیب اوغلو (۱۳۸۹)، که نویسنده مجموعه‌ای از تزیینات هندسی و نقش برجسته‌های به‌کار رفته در آجرکاری و کاشی‌کاری بناهای اسلامی را مورد تحلیل قرار می‌دهد؛ اما به تحلیل کارکرد و جایگاه این نقش‌مایه‌ها در منطقه مورد بحث نمی‌پردازد. «هنر و معماری اسلامی» نوشته شیلا بلر و جانانان ام. بلوم (۱۳۸۱)؛ در این کتاب در مورد نقش‌مایه‌های مورد بحث، به اختصار، سخن به میان آمده و بیش‌تر شرحی بر جزییات معماری بناهای اسلامی است تا تزیینات آن‌ها. میرچا الیاده (۱۳۹۷)، در کتاب «تصاویر و نمادها»، گروهی از نمادها را معرفی می‌کند؛ اما به تحلیل نمادها، مورد بحث این مقاله در منطقه آناتولی و ریشه این نمادها و ارتباط آن‌ها با کارکرد بنای مدارس نمی‌پردازد. در کتاب «فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب» نوشته جیمز هال (۱۳۸۰)، محقق به نمادشناسی و اسطوره‌شناسی در تمدن‌های مختلف پرداخته است. نویسنده در این کتاب، به اختصار، به بیان مفاهیم درخت زندگی، عقاب و شیر و دیگر نقش‌مایه‌ها می‌پردازد. راجر کوک (۱۳۸۶)، در کتاب «درخت زندگی» به بررسی مفهوم درخت زندگی در باورها و ادیان مختلف می‌پردازد. در این کتاب نقش‌مایه درخت زندگی در منطقه آناتولی بسیار مختصر بیان شده است. در منابع مورد بحث، به ریشه، مفاهیم و کارکرد این نقش‌مایه‌ها در منطقه آناتولی و ارتباط آن با کارکرد بنا یا اشاره نشده، اگر هم بوده، بسیار مختصر صورت گرفته است.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و مطالعه آن به‌صورت میدانی (مراجعه حضوری و عکس‌برداری) و کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

سنت ساخت مدارس در آناتولی

سرزمین آناتولی از هزاره دوم قبل از میلاد به این سو، محل برخورد اقوام و فرهنگ‌های مختلف بوده و در زمان فتوحات اسلامی نیز مورد توجه مسلمانان قرار گرفت. نفوذ مسلمانان در آناتولی در نتیجه تهاجمات ترکمن‌های سلجوقی حاصل شد و شکل‌گیری حکومت سلجوقه در این منطقه آن را گسترش داد (رضوی، ۱۳۹۰: ۸۴). با استحکام قدرت سلجوقه روم، حرکت مدرسه‌سازی چنان توانی یافت که تا پایان حکومت سلجوقی، پایدار ماند. این امر، قطعا، ریشه‌هایی عمیق در جامعه‌ای دارد که این مدارس بدان خدمت می‌کردند (هیلن برند، ۱۳۸۳: ۲۰۸). معماری

مقدمه

در طول تاریخ، انسان همراهی با مقدسات را باور داشته و برای این که عناصر مقدس را برای خود جاودانه سازد، این باور را به‌طور متناوب در همه وجوه زندگی خود به صورت نمادین روی اشیای کاربردی، تزیینی و هنری به‌کار برده است. در این میان، نقش درخت زندگی، عقاب و شیر - که از نمادهای مورد پسند و مشترک در انواع فرهنگ‌ها و تمدن‌های بشری شناخته شده‌اند - با معانی و تفاسیر مختلفی در معماری، صنایع دستی و سایر شاخه‌های هنری نمود یافته‌اند. در هنر اسلامی نیز در مساجد، مدارس، قصرها، هنرهای دستی، سنگ قبرها و... این نقوش تزیینی به عنوان عناصری مقدس مورد توجه بوده‌اند.

نقش‌مایه‌ها حامل مفاهیم و مضامین مختلفی هستند. این مفاهیم متناسب با ساختار فرهنگی، اجتماعی، بومی و باورهای هر منطقه متفاوت است. تداوم در به‌کارگیری آن‌ها، نشان از اهمیت آن‌ها برای بشر دارد. در بین همه نقش‌مایه‌ها، نقش درخت از رایج‌ترین آن‌ها به‌حساب می‌آید و برای بشر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. درخت زندگی، اغلب با دیگر نقش‌مایه‌ها - که مکمل مفهوم آن متناسب با کارکرد آن می‌باشند - به‌کار می‌رود. موضوع پژوهش حاضر، بررسی مضمونی نقش‌مایه درخت زندگی، عقاب دوسر و شیر در مدرسه یاقوتیه واقع در آناتولی می‌باشد. پرسش‌هایی که در پژوهش حاضر مطرح می‌باشند، شامل هدف از به‌کارگیری نقش‌مایه درخت زندگی و تزیینات وابسته به آن در نمونه مورد بحث چیست و حامل چه مفاهیمی هستند؟ مهم‌ترین ویژگی‌های به‌کار رفته در آن‌ها چیست و ارتباط آن‌ها با کارکرد بنا چگونه است؟ هم‌چنین، این نقوش متأثر از کدام باورها و اعتقادات هستند؟ از اهداف اصلی این پژوهش، تحلیلی بر نقش‌مایه درخت زندگی، عقاب دوسر و شیر در مدرسه یاقوتیه می‌باشد که بیش‌تر به عنوان یک بنای سلجوقی شناخته می‌شود؛ چرا که در دوره ایلخانان نیز سنت‌های هنری سلجوقه، هم‌چنان، حاکم بر هنر ایلخانی بودند. از آن‌جا که از مهم‌ترین شاخصه‌های این مدارس استفاده از عناصر تزیینی در تزیینات سردر بوده، بررسی این نقوش می‌تواند امکان جدیدی را برای شناخت هنر این دوره و ارتباط آن با موضوعات فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی را فراهم سازد.

پیشینه پژوهش

در مورد نقش‌مایه‌ها و نمادها و نقوش تزیینی در معماری، می‌توان به مطالعات زیر اشاره کرد: «هندسه

170-167: 2006). تزیینات به کار رفته در سردر ورودی این مدرسه، به شکل حجاری بر روی سنگ، چشم نواز و خیره کننده است. نمونه همین تزیینات را در دیگر سردرهای دوره سلجوقی و ایلخانی می بینیم. این بنا یک مدرسه چهار ایوانی با حیاط مربع مستطیلی است و صحن آن دارای طاق مرکزی مقرنس کاری با روزن گردی است. سه ایوان و چهارده حجره به این صحن باز می شود. در جبهه غربی مدرسه، سردر قرار دارد که از بدنه بنا، بیرون زده است. در محور جبهه شرقی، قاعده مکعبی شکلی با مناره استوانه‌ای خودنمایی می کند. مناره‌ها در اطراف سردر ورودی واقع نشده؛ بلکه به گوشه‌های بنا رانده شده‌اند. احتمال می رود یکی از مناره‌های موجود در سمت چپ بنا یا از بین رفته و یا اصلاً ساخته نشده است (تصاویر ۱ و ۲).

تصویر ۱- نمای کلی مدرسه یاقوتیه و سردر ورودی (نگارنده).

تصویر ۲- سردر مدرسه یاقوتیه (نگارنده).

درخت زندگی

سمبل‌ها صورت‌های انتزاعی باورهای دینی، اشکالی از زندگی و فلسفه حیات هستند. درخت در مفهوم کلی،

سلجوقیان با اندکی تغییر، در دوره ایلخانان هم چنان ادامه یافت. در واقع از نظر کارشناسان، تا مدت‌ها بعد از حکمرانی مغول‌ها در آناتولی، هم چنان، تأثیرات سلاجقه و هنر آن‌ها بر قوت خود باقی است. «حاکمیت ایلخانان در آناتولی در واقع، تداوم نسبتاً کوتاهی از دوره سلاجقه آناتولی است. در این دوره در معماری یادمانی، بیان تازه‌ای از هنر - که یادآور هنر آسیایی است - دیده می شود. به ویژه، در نیمه دوم قرن ۱۳ دگرگونی‌های قابل توجهی به چشم می خورد. در این میان حاکمیت یک حکومت ضعیف بر قلمرو سلاجقه و تسلط بر مدیریت امور، موجب غالب شدن فرهنگ و اندیشه سلاجقه بر ایلخانان شده است» (Mülayim, 2016: 275).

اصولاً، اولین بار سلجوقیان بودند که فضای تدریس و تعلیم و تعلم را در معماری زمان‌شان مشخص کردند. چون تا قبل از این زمان، محیط مساجد به تنهایی خود محل تدریس نیز بوده است. به طور کلی، یکی از روش‌های معماری دوره سلجوقی، جداسازی فضای مساجد و مدارس است (اصغری قمی، ۱۳۹۴: ۳).

ارنست کونل به اهمیت جایگاه سردر در بناهای سلجوقیان اشاره می کند و بیان می دارد که، در تمام این دوره سلجوقی در آسیای صغیر، مانند مدارس، مساجد، کاخ‌ها و کاروان‌سراها، سردر، جایگاه به سزایی داشته است؛ سردر است که با تزیینات و اشکال گوناگون خود به یک بنا شکل خاص می دهد (کونل، ۱۳۴۳: ۸۲).

مدرسه یاقوتیه

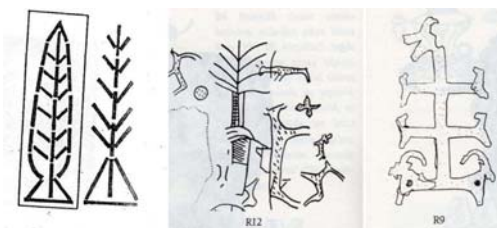
مدرسه یاقوتیه در سال ۱۳۱۰ م. / ۷۱۰ ه.ق. در دوره ایلخانان و در زمان حکمرانی سلطان الجایتو ساخته شد. این مدرسه به دستور حاکم محلی دوره ایلخانی به نام جمال‌الدین یاقوت و با حمایت‌های مالی بلوقاعان خاتون^۱ احداث گردید. «خواجه یاقوت، از آزادشدگان سلطان غازان خان ایلخانی و امیر منطقه ارزروم و بای برت بود. این مدرسه - که مدرسه یاقوتیه نام دارد - مقبره او را در خود جای داده است. او عایدات چند دهکده آن ناحیه، به اضافه دارایی غیرمنقول و عمارت‌های داخل آن، از جمله خان‌ها، مغازه‌ها، آسیاب بادی، و حمام‌ها را وقف مدرسه یاد شده کرد» (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۱۵۵).

این بنا در دوره عثمانی برای مدتی با کاربرد ریخته‌گری استفاده شد و در اواخر قرن ۱۹ م. به عنوان انبار اسلحه به کار رفت. به غیر از بدنه مناره، بقیه قسمت‌های بنا با سنگ ساخته شده است (Eskici,

آسمان یا همان محور عالم است، که زمین و آسمان را به هم متصل می‌کند. در این آیین، درخت زندگی وسیله‌ای است برای دستیابی به گنبد آسمان، دیدار با خدایان، و گفتگو با آن‌ها (کوک، ۱۳۸۶: ۱۲). ترک‌ها، پس از گرویدن به اسلام نیز برخی از باورهای شمنیسم را تا به امروز حفظ کرده‌اند.

«شمن‌ها برای بالا رفتن از درخت کیهانی از ابزار و وسایلی استفاده می‌کنند که اغلب، در فرهنگ و مذاهب اساطیری آنان ریشه و پایه دارد. از جمله این وسایل، طبلی است که آن را نیز از چوب درخت غان یا کاج می‌سازند؛ زیرا این درخت را محور عالم و دارای قدرت‌های مقدس آسمان و زمین می‌دانند. این طبل با نقش‌هایی آرایش می‌شود که از جمله این نقوش، درخت عالم، ماه، خورشید و آب است که همه، نمادهای هم پیوند با درخت هستند (تصویر ۳). اسطوره معراج شمن‌ها و صعود از هفت پله درختان غان برای رسیدن به آسمان هفتم را در تولد بودا نیز می‌توان دید» (پورخالقی، ۱۳۸۰: ۱۰۵).

در دوره‌های آغازین هنر اسلامی به اشکال مختلفی از درخت زندگی برمی‌خوریم؛ برای مثال در موزاییک‌های قبه‌الصخره (فلسطین) درخت زندگی به شکل درخت خرما تصویر شده است، اما در قصر خربه‌المفجر (اردن) بر اساس تأثیرات هنر بیزانس، به شکل درخت سیب خودنمایی می‌کند. در قصرهای امویان در اسپانیا و دیگر بناهای اسلامی نیز نقش‌مایه درخت زندگی در اشکال مختلف ظاهر می‌شود. این نقش‌مایه در مفهوم درخت زندگی همواره، دستخوش تغییر و تحول بوده است. درخت در دین اسلام نشانه قدرت الهی است و حیات مخلوقات به آن وابسته است. «درخت نشانگر قدرت، ثبات، زندگی دوباره، ثمردهی و همچنین فرایند رشد از دانه‌ای کوچک به تنه‌ای تنومند است (کوک، ۱۳۸۶: ۷-۹).

تصویر ۳- تصاویر به کار رفته از نقش درخت زندگی بر روی طبل‌های مورد استفاده در آیین شمن‌ها (Çetin, 2012: 23).

تحلیل درخت زندگی و تزیینات وابسته به آن در سردر مدرسه یاقوتیه

نماد جاودانگی، سلطنت، حکومت و تداعی کننده رستاخیز دوباره است. «در نمادپردازی اسطوره‌ای جهان، درخت، نماد زن و همه نمادهای زنانگی و مادری است» (پورخالقی، ۱۳۸۱: ۸۷). درخت را بسیاری از اقوام باستانی، به عنوان جایگاه خدا، یا در واقع، خود خدا می‌پرستیدند. هم‌چنین، درخت، نماد کیهان و منبع باروری و نماد دانش و حیات جاودانی بود» (هال، ۱۳۸۰: ۲۸۵). میرچا الیاده، تأکید دارد که درخت، منبع زندگی و نماد جهان زنده و پویاست؛ زیرا همواره، احیا می‌شود. الیاده، معتقد است، علت تبدیل درخت به شی قدسی و قابل پرستش، قدرت و نیروی آن است. این قدرت را می‌توان در رشد عمودی درخت مشاهده کرد؛ و نیروی زایش آن نیز با توجه به ریزش شاخ و برگ و حیات دوباره‌اش ثابت می‌شود. فکر انسان اولیه، قادر به درک این رویش و رشد در سراسر کاینات بود و از این رو، درخت نماد جهان شد (کوک، ۱۳۸۶: ۹).

سمبل درخت در همه فرهنگ‌های جهان به چشم می‌خورد. برای مثال، در عقاید مسیحی، آن را نشانه الوهیت می‌دانند. در اساطیر یونان، آن را کنایه از شعاع خورشید معنوی می‌دانند. از این رو، در بیش‌تر مکان‌های مقدس یافت می‌شود. در اسلام نیز درخت طوبی از ریشه‌هایش شیر و عسل و شراب جاری است. در مصر باستان، در قرون وسطی، در یهودیت و اساطیر یهودی-مسیحی، در بین سرخ‌پوستان آمریکا و سلتی‌ها (مردمان شمال اروپا) و دیگر مذاهب و ادیان و باورها، درخت زندگی از پرکاربردترین نقش‌مایه‌ها به حساب می‌آید. درخت با ریشه‌هایی در خاک، تنه‌ای عمودی و بالارونده و شاخ و برگ‌هایی رو به آسمان، نماد پیوند سه قلمروی کیهانی، یعنی جهان زیرین، زمین و جهان زبرین است. بنابراین، به‌صورت ستون کیهان متصور می‌شود (کوک، ۱۳۸۶: ۱۰-۱۱).

موجودیت نقش‌مایه‌های درخت زندگی، عقاب و اژدها -که در شمنیگری^۲ دیده می‌شود- بر فرهنگ‌ها و باورهای دیگر مناطق نفوذ کرده و تأثیر گذاشته است. قدمت شمنیگری به دوره پیش از تاریخ بازمی‌گردد. «توجه به این نکته حایز اهمیت است که شمنیگری به‌عنوان دین سابق ترکان آناتولی شناخته شده است. باورهای شمنیسم و تأثیرات آن با هجوم مغول‌ها قدرت گرفت و اشاعه یافت. در نتیجه تحقیقات صورت گرفته، درخت زندگی (درخت غان) در باورهای شمنیسم به عنوان مرکز جهان مورد توجه بوده است» (Çetin, 2012: 10, 23). در شمنیگری درخت غان نماد ستون

تصویر ۴- نقش مایه درخت زندگی در سردر مدرسه چیفته مناره، ارزروم (نگارنده).

تصویر ۵- نقش درخت زندگی بر سردر ورودی گوک مدرسه شهر سیواس، ۱۲۷۱ م. (URL1).

از منظر کارشناسان، مدرسه یاقوتیه و مدرسه چیفته مناره ارزروم، به عنوان شاهکار معماری دوره ایلخانی، از نظر اسلوب و تزیینات در گروه معماری سلاجقه آناتولی قابل بررسی هستند (Korkutan, 2011: Abstract). اکتای آسلانایا معتقد است که مدرسه یاقوتیه در گروه مدارس گنبددار سلجوقی جای می‌گیرد و این بنا تأثیرات مدرسه سلجوقی چیفته مناره ارزروم را به وضوح منعکس می‌کند (Aslanapa, 1990: 309). در دوره سلجوقیان در آناتولی، نقش مایه درخت زندگی در معماری دینی و غیرنظامی به کرات مشاهده می‌شود. در دوره‌های اولیه، به‌تنهایی و یا احاطه شده توسط پرندگان وجود

این سردر مزین به نقوشی است که از بطن تاریخ فرهنگی، اجتماعی و دینی مردمان این منطقه سرچشمه می‌گیرد. عمده تزیینات به کاررفته در این بنا، حجاری روی سنگ است که بر روی ستون‌ها، سردر وردی اتاق‌های درس و دیگر بخش‌ها با تنوع بسیار، کار شده است. اما اصلی‌ترین تزیینات بنا در سردر ورودی بنا به چشم می‌خورد. در دو سمت سردر ورودی مدرسه، قاب‌هایی در دیوار به صورت قوسی شکل تعبیه شده است. در داخل این قاب‌ها، نقش برجسته‌ای وجود دارد که درخت زندگی با فرم برگ‌های درخت نخل از داخل یک گلدان سربرآورده است (تصویر ۴). تعداد شاخه‌های این درخت در مجموع شانزده عدد می‌باشد. بر روی شاخه‌ها میوه‌هایی دیده می‌شود. در دو طرف درخت زندگی، تصویر دو شیر و در بالای آن، نقش مایه عقاب دوسر وجود دارد. «این نقش مایه با گذشت زمان و حوادث طبیعی به صورت عقاب تک سر درآمده است» (Ağaç, 2015: 10).

تأثیرات هنر سلجوقی بر جبهه جلویی یادمان‌های ایلخانی قابل انکار نیست. «شاخه‌های بزرگ و چشم‌گیر نخل - که به عنوان درخت زندگی به‌کار می‌رود- و در مواردی نیز بر روی شاخه‌های آن میوه‌هایی وجود دارد که به عنوان نماد و سمبلی از برکت و جاودانگی است. یک پرند و وحشی، بلکه یک عقاب بیش‌تر مواقع، بر بالاترین بخش ترکیب‌بندی قرار دارد که تأکیدی بر مفهوم حاکمیت است. در اطراف درخت زندگی دو حیوان درنده دیده می‌شود که نشانی از منبع انرژی در زندگی است» (Mülâyim, 2016: 277).

نمونه‌های بسیار زیبای این نقش مایه را در آناتولی می‌توان در مدرسه گوک^۳ واقع در شهر سیواس - که از طرف وزیر سلجوقی، صاحب‌آتافخرالدین علی^۴ در سال ۱۲۷۱ م. بنا شده - مشاهده کرد (تصویر ۵). هم‌چنین، در مدرسه چیفته مناره^۵ در ارزروم (تصویر ۶) - که یک بنای متعلق به دوره سلجوقی است - نقش برجسته بسیار زیبایی از همین نقش مایه در سردر ورودی به چشم می‌خورد. براساس تحقیقات به‌دست آمده، احتمال می‌رود این بنا در اواخر قرن سیزدهم میلادی ساخته شده است. ساخت این بنا به دختر سلطان سلجوقی علاء‌الدین کیقباد، هیندی خاتون و یا پاشاخاتون از خاندان ایلخانان نسبت داده می‌شود. به همین دلیل به مدرسه خاتونیه نیز شهرت دارد.

ستاره قطبی متصل می‌کند. این درخت به واسطه شاخه‌هایش سفر به جهان بالا را ممکن می‌سازد. همان‌گونه که بند ناف برای جنین نقش حیاتی دارد، برای زمین هم درخت زندگی دارای همان نقش می‌باشد. درخت سمبلی از محور عالم هست. در این باور، دنیا از سه قسمت تشکیل می‌شود: جهان زیرین (آسمان)، زمین و جهان زیرین. درخت زندگی، دقیقاً، در مرکز این سه جهان قرار دارد و آن‌ها را به هم مرتبط می‌سازد. در زیر زمین خزندگان (سیاهی و پستی)، در روی زمین حیوانات چهارپا و انسان‌های دو پا و گیاهان، در آسمان و بالاتر از آن بال‌داران و موجودات مقدس یافت می‌شود. بر اساس همین باور است که در افسانه‌ها، موجودات جهان بالا در قالب پرنده به زمین می‌آیند و موجودات جهان زیرین در قالب مار بر روی زمین ظاهر می‌شوند (URL3). نقش مایه‌های درخت زندگی، دو شیر متقارن، عقاب دوسر - که نمونه آن را در بسیاری از بناهای سلجوقی می‌بینیم - نشان از باورهای دینی دوره سلجوقیان دارد (Taflan, 2008: 48). در تصاویر درخت زندگی در آناتولی تأثیرات باورهای آسیای میانه آشکار است. در منابع به‌دست آمده، شمن‌های آسیای میانه درخت زندگی را مرکز جهان قبول داشته و هم‌زمان، درخت در سفر روحی شمن به جهان زیرین و زبرین نقش نردبان را ایفا می‌کند. با بررسی نمونه‌های متأخر سلجوقی-ایلخانی در اواسط قرن سیزدهم میلادی تصاویر درخت زندگی بیش‌تر واقع‌گرایانه بوده و به همراه حیوانات نمادین به کار می‌روند. از نمونه‌های این گروه می‌توان از مدرسه، مسجد و مقبره - که در گروه معماری دینی جای می‌گیرند- اسم برد. معمولاً در این نمونه‌ها بر بالای درخت زندگی عقاب تک سر یا دوسر و در زیر آن دو اژدها یا شیر قرار می‌گیرد (Öney, 1971: 32-34).

نقش مایه عقاب

نقش مایه عقاب یکی از نقوش مشترک بین تمدن‌های باستانی است و در هر تمدنی دارای جایگاهی خاص می‌باشد. تصویر نمودن این نقش مایه بر روی آثار هنری مبتنی بر عقاید دینی و کیهان‌شناختی بوده است. این نقش به وفور، روی نقوش برجسته، منسوجات، فلزکاری‌ها، مسکوکات و دیگر آثار دیده می‌شود. کاربرد عقاب دوسر به دوران باستان باز می‌گردد. «این نقش مایه برای نخستین بار بر روی نقوش برجسته هیتیایی و سکه‌های هندی دیده شده و

دارد و در دوره‌های بعد به همراه آن، حیوانات دیگری نیز کار شده است؛ اما در معماری دینی، این نقش مایه به صورت منفرد مکرر استفاده شده است (Ağaç, 2015: 9) در دوره ایلخانان تأثیرات هنر سلجوقی با قدرت ادامه یافته و این تزئینات به شکل بسیار باشکوهی در سردر مدارس و برخی بناهای دینی نمود می‌یابد.

سماچتین بر این باور است که ریشه نقش مایه درخت زندگی، در مفهوم جهان و برکت، در هنر این دوره به تأثیر باورهای آسیای میانه بازمی‌گردد (Çetin, 2012: 11,14).

تصویر ۶- نقش مایه درخت زندگی در سردر مدرسه چفته مناره، ارزروم (نگارنده).

در باورهای دینی و بومی سلاجقه آناتولی درخت زندگی به عنوان سمبلی مهم، نقشی اساسی ایفا می‌کند. «ستون جهان»، «صلح»، «برکت»، «علم»، «حکمت»، «قدرت و فناپذیری» از مفاهیمی هستند که همراه با درخت زندگی به کار می‌روند (URL3). مطابق باورهای شمنیسم - که به عنوان دین سابق ترک‌ها شناخته می‌شود- درخت زندگی محور جهان محسوب می‌گردد. در سیر بین دو جهان، این درخت نقش پلکان یا وسیله ارتباطی را ایفا می‌کند. به‌طور کلی، در باورهای آسیای میانه، درخت زندگی، زمین و آسمان را بهم مرتبط می‌سازد (Öney, 1969: 290). در بین ترک‌های یاکوت^۱ و آلتای^۲ به درخت زندگی، درخت دنیا نیز گفته می‌شود. براساس باورهای قدیمی ترک‌ها، درخت این دنیا را از مرکز به عالم بالا و به

شمن نیز هست. چون که شمن به واسطه درختی که زمین و آسمان را به هم مرتبط می‌سازد، به آسمان راه یافته و به اوج می‌رسد. در کنار این مفاهیم، نماد روشنایی و خورشید نیز تلقی می‌گردد (Ibid).

تصویر ۷ - نقش عقاب دوسر (تغییر شکل یافته) بر بالای درخت زندگی، مدرسه یاقوتیه (نگارنده).

نقش مایه شیر

در دو طرف درخت زندگی، نقش برجسته یک جفت شیر به صورت متقارن در اطراف گلدان دیده می‌شود. پای جلویی هر کدام از شیرها رو به جلو است و از زمین جدا شده گویی که در حال حرکت هستند. اهمیت این نقش مایه، چه در قبل از اسلام، دوره‌های هخامنشی و ساسانی، و چه بعد از آن واضح است. نقش شیر، به عنوان یک نماد، جایگاه مهمی در تزیینات هنری همه ادیان و باورها داشته است. «سابقه این نقش به هزاره چهارم قبل از میلاد برمی‌گردد» (خزایی، ۱۳۸۱: ۵۵). این نقش مایه در طول دوره‌های مختلف مفاهیم خاصی متناسب با فرهنگ آن منطقه دربرداشته و اغلب، به عنوان سمبلی از قدرت و در نقش محافظ به کار رفته است. بر روی یادمان‌های آشوری از سده دهم پیش از میلاد به بعد، نقش مایه درخت، به دو گونه عمده دیده می‌شود: درختی که در اطراف آن، نقش‌های انسانی یا نیمه انسانی به چشم می‌خورد (ظاهراً در حال انجام مراسمی جهت باروری)؛ و در گونه دیگر، درختی که در دو سوی آن جانورانی قرار دارند (هال، ۱۳۸۰: ۲۹۰-۲۹۱). در دوره

در طی جنگ‌های صلیبی به اروپا راه یافت» (هال، ۱۳۸۰: ۶۸). لوح گلی متعلق به هیتی‌های ساکن آناتولی ترکیه که قدمتی چهار هزار ساله دارد، طرح عقابی دوسر با بال‌های گشوده و سرهای نیم‌رخ در طرفین بدن را نشان می‌دهد که حالت پرگشودن و قرارگرفتن پاهایش آن را در دایره‌ای محاط کرده است. بنابراین، می‌توان چنین استنباط کرد که افزودن سر مضاعف، از رسوم دوران باستان در خاورمیانه و بین‌النهرین بوده است و سلسله ساسانی را نیز متأثر ساخته و این رسم با تغییراتی به هنر اسلامی رسیده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۲: ۳۰). آنچه که در این‌جا چشم‌گیر است، کاربرد این نقش مایه به تعداد چشم‌گیر در بناهای آناتولی است. در این‌جا برای نمونه به چند مورد از بناهای سلجوقی و ایلخانی اشاره می‌گردد. در مسجد جامع دیوریک،^۸ ۱۲۲۸ م، زیارتگاه خداوند خاتون^۹ در نیقده،^{۱۰} ۱۳۱۲ م، مدرسه چیفته مناره ارزروم، قرن ۱۳ م، (تصویر ۶)، دونه گنبد^{۱۱} در شهر کایسری، گوک مدرسه در سیواس، ۱۲۷۱ م، و مدرسه یاقوتیه (تصویر ۷)، نقش عقاب تک سر یا، به تنهایی یا روی درخت زندگی دیده می‌شود.

در آیین شمن‌ها عقاب رهبر همه پرندگان بوده و حیوانی مقدس به‌شمار می‌آید. براساس این باور عقاب این قدرت را دارد که روح یک مرده را به پرند تبدیل کند. «عقاب تک سر و یا دوسری که بر بالای درخت زندگی جای می‌گیرد، در باور شمن‌ها از جایگاه ویژه برخوردار است. عقاب، شمن را در راه‌یابی به جهان دیگر کمک می‌کند. برای همین روی لباس برخی شمن‌ها، نقش بال عقاب دیده شده است. آن‌ها با این لباس، خود را در حالت اوج و پرواز احساس می‌کردند. همان‌طور که قبلاً نیز اشاره شد، در این باور، درخت زندگی به روح مرده در سیر مسیر به عالم بالا یاری می‌رساند و در این راه پرنده‌ای که مسیر را نشان می‌دهد، عقاب است» (Öney, 1969: 290). عقاب به همراه درخت زندگی در شمنیسم با بالاترین خدای آسمان یک‌سان گرفته شده و عقابی که نماد خود شمن می‌باشد، بعضی مواقع به صورت دوسر نمایش داده می‌شود. عقاب دوسر در نقش محافظ، سمبلی از نشان شاهی و قدرت سلطان می‌باشد و هم‌چنین، در مفهوم واسط بین زمین و آسمان قلمداد می‌گردد (Peker, 1996: 41). به اعتقاد گونول اونی، عقاب با نقش محافظ، نماد قدرت و اصالت بوده و عقاب کار شده بر بالای درخت زندگی روح متولد نشده شمن را تداعی می‌کند، هم‌زمان، تداعی کننده خود

جایگاه ویژه‌ای است. این حیوان به شمن درسیاحت جهان زیرین و برین کمک می‌کند و در این سیاحت، شمن را از ارواح پلید محافظت می‌کند» (Oney, 1969: 290).

به اعتقاد کاترینا اتنو دورن^{۱۵} شیر در نقش محافظ میوه‌های درخت مقدس از تداوم یک سنت قدیمی خبر می‌دهد. در هنر هند، بین‌النهرین باستان و هنر ایران نیز شیر به عنوان نماد خورشید و محافظ دروازه آسمان به‌کار رفته است. در بناهای یادبود و دروازه ورودی شهرهای سلاجقه نیز نقش شیر با کاربرد محافظ خبر از یک سنت باستانی دارد. مجسمه شیر در شهر و بناهای قرون وسطی با نقش محافظ در برابر نیروهای بد و پلیدی که از بیرون وارد می‌شوند، روی درهای ورودی و جبهه خارجی بناها کار شده است (Peker, 1996: 30-3).

تصویر ۸ - نقش‌مایه شیر در اطراف درخت زندگی، مدرسه یاقوتیه (نگارنده).

نتیجه‌گیری

عناصر طبیعت نزد اقوام و ملل مختلف جهان از ارزش و اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده و بشر این عناصر را در قالب نقش‌مایه‌هایی در وجوه مختلف زندگی خود به‌کار برده است. علاقه و توجه به امر آموزش در زمان سلاجقه از ارزش و اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده و این توجه به امر آموزش، موجب گردید تا سردر مدارس باشکوه هرچه تمام نمود پیدا کند؛ چرا که تاثیرات سلاجقه تا مدت‌های طولانی با وجود حاکمیت مغول‌ها، همچنان، در این منطقه ادامه می‌یابد. تزیینات مدرسه ایلخانی یاقوتیه، تحت تاثیر تزیینات به‌کار رفته در معماری سلجوقی شکل گرفته است. نمونه نقش‌مایه درخت زندگی و تزیینات وابسته به آن را در مدارس دیگر شهرهای آناتولی متعلق به دوره سلاجقه و ایلخانان شاهد هستیم. محصول این ارتباط، اندیشه و تفکری است که در باورهای دینی مردمان

هخامنشیان و ساسانیان، نقش شیر به عنوان مظهر قدرت و نشان زورمندی پادشاهان محسوب می‌شده است. اما شیر در این آثار هنری در حال حمله به حیوان دیگر و درنده تجسم شده است. «شیر به عنوان نگهبان درخت زندگی در برخی از پارچه‌های ساسانی نشان داده شده است» (حسامی، ۱۳۹۰: ۱۴).

در آثار هنری برجای مانده از دوره اسلامی، به‌ویژه سلجوقیان و بعد از آن، این نقش، به‌وفور، دیده می‌شود. «نقش شیر را در دوران اسلامی، می‌توان در پارچه‌های آل بویه-در ادامه سبک پارچه‌های ساسانی- دنبال کرد. در این پارچه‌ها، معمولاً، دو شیر به‌عنوان نگهبان و محافظ در دو طرف درخت زندگی طراحی شده‌اند؛ که به صورت‌های مختلف نشست، ایستاده، نیم‌رخ و تمام‌رخ و گاهی بال‌دار تصویر شده‌اند. از دوره سلجوقی نیز آثاری با نقش شیر شبیه به دوره‌های قبل به‌دست آمده است» (خودی، ۱۳۸۵: ۱۰۱). در هنر سلاجقه آناتولی یکی از تصاویری که به‌وفور، در قلعه‌ها، پل‌ها، قصرها و دیگر بناها دیده می‌شود؛ همین نقش‌مایه است که در مفهوم کلی به معنای قدرت حکمران و نشان شاهی، اقتدار و توانایی بوده است. «نقش شیر به تنهایی یا به همراه خورشید با مفهوم مذهبی بیش‌تر در آثار هنری اواخر دوره سلجوقیان، قرن پنجم و ششم هجری به بعد دیده می‌شود» (خزایی، ۱۳۸۱: ۵۴).

گونول اونی در مقاله خود بر جایگاه شیر در هنر سلاجقه ایران تاکید کرده و شیر را به عنوان سمبلی از اقتدار سلطان در این دوره بیان می‌کند. همچنین این حیوان، حکمران را از هرگونه پلیدی به‌دور نگه داشته و در این بین نقش محافظ را ایفا می‌کند (Oney, 1971: 37). بناهای بسیاری مربوط به مناطق مختلفی از آناتولی وجود دارد که نقش‌مایه شیر، عقاب و دیگر عناصر تزیینی به همراه درخت زندگی به‌کار رفته است. نمونه نقش‌مایه شیر را در **شفاخانه گوهر نسیبه**^{۱۲} واقع در شهر کایسری،^{۱۳} ۱۲۰۵ م، **دارالشفای کیکاووس**^{۱۴} شهر سیواس، ۱۲۱۷ م، و **زیارت‌گاه خداوند خاتون** در شهر نبقده و چند بنای دیگر سلجوقی می‌توان دید. اما در نقش‌برجسته‌های سردر مدرسه یاقوتیه، برخلاف آنچه که در گذشته شاهد بودیم، شیر نقش تهاجمی ندارد و در تعقیب و گریز و یا در حال بلعیدن یا دریدن جانور دیگری نیست؛ بلکه این جانور را در نقش نگهبان و محافظ می‌توان قلمداد کرد (تصویر ۸). «در میان حیواناتی که نقش نگهبانی از درخت زندگی را دارند، شیر دارای

پی‌نوشت

- ¹ بلوقاعان (Bolugan) - که در برخی منابع بلغان خاتون از وی نام برده شده است - همسر غازان خان یکی از ایلخانان مغول می‌باشد (URL2).
- ² Shamanism.
- ³ Gök medrese.
- ⁴ Sahip Ata Fahreddin Ali.
- ⁵ Çifte Minare.
- ⁶ Yakut Türkleri.
- ⁷ Altay Türkleri.
- ⁸ Divriği Ulu Cami.
- ⁹ Hüdavent Hatun
- ¹⁰ Niğde.
- ¹¹ Döner Kubbe.
- ¹² Gevher Nesibe Şifahanesi.
- ¹³ Kayseri.
- ¹⁴ Keykavus Darüşşifası.
- ¹⁵ Katharina Otto-Dorn.

منابع

- اصغری قمی، محمد (۱۳۹۴). مبانی تزیینات در مساجد و مقایسه آن در دوره سلجوقیان و ایلخانان، *همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی*، رشت: دانشگاه پیام نور گیلان، ۱۰-۱.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۷). *تساویر و نمادها*، ترجمه محمد کاظم مهاجری، تهران: پارسه.
- بلر، شیلا و بلوم، جانانام، ام. (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: سروش.
- پورخالقی چترودی، مهدخت (۱۳۸۰). درخت زندگی و ارزش فرهنگی و نمادین آن در باورها، *مطالعات ایرانی*، شماره ۱، ۸۹-۱۲۶.
- پورخالقی چترودی، مهدخت (۱۳۸۱). *ارزش‌های نمادین درخت در شاهنامه*، مشهد: به نشر.
- حسامی، وحید (۱۳۹۰). مطالعه مفهومی نقش شیر در هنر ایران بعد از اسلام، *همایش ملی هنر اسلامی*، دانشگاه بیرجند، ۲۹-۱.
- خزایی، محمد (۱۳۸۱). نقش شیر در هنر اسلامی، *هنرهای تجسمی*، شماره ۱۷، ۵۴-۵۷.
- خودی، الدوز (۱۳۸۵). معانی نمادین شیر در هنر ایران، *کتاب ماه هنر*، شماره ۹۷ و ۹۸، ۹۶-۱۰۵.
- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۰). جایگاه اقتصادی آناتولی در عصر سلجوقیان و ایلخانان، *تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، سال دوم، شماره ۳، ۸۳-۱۰۹.
- شایسته‌فر، مهناز و موسوی لر، اشرف (۱۳۸۲). بررسی تطبیقی نگاره‌های منسوجات ساسانی و آل بویه (قرن ۴ هـ / ۱۰ م.) از نظر مبانی هنرهای ایرانی-اسلامی، *جلوه هنر*، شماره ۲۲، ۵۳-۱۶.
- کوک، راجر (۱۳۸۶). *درخت زندگی*، ترجمه سوسن سلیم زاده و هلینا مریم قایمی، تهران: جیهون.
- کونل، ارنست (۱۳۴۳). *هنر اسلامی*، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران: مشعل آزادی.
- نجیب اوغلو، گل‌رو (۱۳۸۹). *هندسه و تزیین در معماری اسلامی (طومار تویقایی)*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: روزنه

این منطقه به وجود آمده که خود بیانگر هویت یک ملت است.

آنچه که در این جا حایز اهمیت است، این است که، ترکان سلجوقی، قبل از گرویدن به اسلام، به باورهای شمنیسم اعتقاد داشتند، هرچند که ما این نقش‌مایه‌ها را در هنر همه تمدن‌ها و فرهنگ‌های بشری می‌بینیم، اما در هنر ترکان سلجوقی ریشه این نقش‌مایه‌ها را می‌توان در باورهای شمنیسم جستجو کرد. بنابراین، کاربرد این نقش‌مایه‌ها می‌تواند بر اعتقادات و باورهای شمنیسم استوار باشد.

درخت در باورهای دینی سلاجقه آناتولی نماد فناپذیری، زندگی دوباره، ستون جهان، برکت، حکمت و علم می‌باشد که در این مفهوم، کاملاً متناسب با کارکرد بنای مدرسه بوده و در ورود به این مکان، به عنوان یک مکان مقدس در زمینه تعلیم و تربیت، هم‌خوانی دارد. در باورهای قدیمی ترک‌ها، درخت سفر از زمین به عالم بالا را ممکن می‌سازد و سمبلی از مرکز جهان است. در شمنیسم نیز، درخت در راه‌یابی روح مرده به جهان بالاتر کمک کرده و در این بین، عقاب این سفر را تسهیل می‌کند. عقاب بر بالای درخت زندگی در باور شمن‌ها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این نقش‌مایه - که بر بالاترین بخش ترکیب‌بندی قرار دارد - تأکیدی بر مفهوم حاکمیت است. ترکان آلتای و یاکوت - که به باورهای شمنیسم اعتقاد داشتند - معتقد بودند که عقاب به‌عنوان بالاترین خدای آسمان و رابط بین زمین و آسمان است. عقاب دو سر نیز با دارا بودن این ویژگی‌ها، نماد حاکمیت، قدرت و نشان شاهی می‌باشد.

از دیگر عناصر جدایی‌ناپذیر درخت زندگی در این بنا، نقش متقارن دو شیر می‌باشد. دو شیر متقارن در این‌جا در نقش نگهبان و محافظ به‌کار رفته است. در باور شمن‌ها این نقش‌مایه، شمن را از ارواح پلید به دور نگه می‌دارد. شیر نقش محافظت از ارواح پلید را دارد. بنابراین، به کاربرد این نقش‌مایه‌ها در این مدرسه به عنوان مکانی مقدس و آموزشی تأکید داشته و آن مکان را از پلیدی محافظت می‌کرده است. به‌طور کلی، درخت زندگی و تزیینات وابسته به آن در این مدرسه نماد علم، حکمت، اقتدار، محافظ و سمبلی از مرکز جهان شناخته شده و قدرت راندن نیروهای بد و پلید از آن مکان را دارا بوده‌اند.

- ÖNEY, G. (1969). Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları, *Vakıflar Dergisi*, 8, 283-291.
- Oney, G. (1971). *Anadolu'da Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü*, XIII, Ankara: Anadolu, 1-41.
- Peker, A. U. (1996). *Anadolu selçuklularının anıtsal mimarisi üzerine kozmoloji temelli bir anlam araştırması*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Pour Khaleghi Chatroodi, M. (2002). *The Symbolic Values of Tree of Life in Shahnameh*, Mashhad: Behnashr (Text in Persian).
- Pourkhaleghi Chatroodi, M. (2001). Tree of Life and its Cultural and Symbolic Value in Beliefs, *Journal of the Iranian Studies*, 1, 89-126 (Text in Persian).
- Razavi, S. A. (2011). Anatolia's Economic Position in the Seljuk and Ilkhan Era, The History of Iran After Islam, *Iranian Islamic Period History*, 3(2), 83-109 (Text in Persian).
- Shayestefar, M. Mousavilar, A. (2003). A Comparative Study of Sasanian and Al Boyah Textile Patterns (10th Centuries) in Terms of the Basics of Iranian-Islamic Arts, *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 22, 16-53 (Text in Persian).
- Taflan, H. (2008). *Erzurum yakutiye medresesi taçkapısı üzerindeki taş kabartmalar üzerine bir araştırma*, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Hesami, V. (2011). Conceptual study of the Role of Milk in Post-Islamic Iranian Art, *National Conference on Islamic Art*, Birjand University, 1-29.
- Khooi, O. (2006). Symbolic Meanings of Lion in Iranian Art, *Ketabe Mahe Honar*, 97 & 98, 96-105 (Text in Persian).
- Khazaei, M. (2002). The Role of Lion in Islamic Art, *Honar-Ha-Ye-Ziba: Honar-Ha-Ye-Tajassomi*, 17, 54-57 (Text in Persian).
- Cook, R. (2007). *The Tree of Life: Symbol of the Centre*, Translated by Soosan Salimzadeh and Helina Maryam Ghaemi, Tehran: Jeyhoon (Text in Persian).
- Kuhnel, E. (1964). *Die Kunst des Islam*, Translated by Houshang Taheri, Tehran: Mashal-E-Azadi (Text in Persian).
- URLs:
 URL1. hayatagacidergisi.com
 URL2. iranicaonline.org
 URL3. yenibursa.com
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- هیلن برند، روبرت (۱۳۷۳). *معماری اسلامی*، ترجمه باقر آیتاللهزاده شیرازی، تهران: روزنه.
- References:
 Ağaç, S. Sakarya, M. (2015). Hayat Ağacı Sembolizmi, *International Journal of Cultural and Social Studies*, 1(1), 1-14.
- Asghari Gomi, M. (2015). Basics of Decorations in the Mosques and Comparison of Them during the Seljuk and Ilkhanid Period, *The National Conference on Iranian-Islamic Architecture and Urbanism*, Rasht: Payam Noor University, 1-10 (Text in Persian).
- Aslanapa, O. (1990). *Türk Sanatı, Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, 1. Ve 2. Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Blair, S. S.; Bloom, J. (2002). *The Art and Architecture of Islam*, Translated by Ardeshir Eshragi, Tehran: Soroush (Text in Persian).
- Cook, Roger. (2007). *The tree of Life: Symbol of the center*, Susan Salimzadeh, Helina Maryam Gaemi. Tehran: jeyhoon (Text in Persian).
- Çetin, S. (2012). *Anadolu selçuklu dönemi (Geometrik yıldız hayat Ağacı, Nar Ve Rumi) Motiflerinin Heykel Sanatı Bağlamında Yorumlanması*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Eliade, M. (2018). *Images and Symbols*, Translated by Mohammad Kazem Mohajeri, Tehran: Parse (Text in Persian).
- Eskici, B. Akın Akyol, A. (2006). Erzurum yakutiye medresesi yapı malzemeleri, bozulmalar ve koruma problemleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46(1), 165-188.
- Hall, J. (2001). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western art*, Translated by Roghayeh Behzadi, Tehran: Farhang-e Moaser (Text in Persian).
- Hillenbrand, R. (1994). *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*, Translated by Bagher Ayatollahzade Shirazi, Tehran: Rozaneh (Text in Persian).
- Korkutan, E. (2011). *Erzurum çifte minareli medrese ve yakutiye medresesi tas bezemelerinin takı sanatına uygulanırlığı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kuhnel, E. (1964). *Islamic Arts*, Translated by Houshang Taheri, Tehran: Mashaal-e Azadi (Text in Persian).
- Mülayim, S. (2016). İlhanlı Dönemi Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları, *DergiPark, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1, 275-297.
- Necipoglu, G. (2000). *Geometry and Decoration in Islamic Architecture (Topkapi Scroll)*, Translated by Mehrdad Ghayumi Bidhendi, Tehran: Rozaneh. (Text in Persian).

A Thematic Analysis of the Tree of Life Motif and its Associated Ornaments in the Yakutie School¹

Z. Fallah Mehtarlou²
P. Malekzade Barough³

Received: 2019-06-22

Accepted: 2019-11-17

Abstract

Long after the Mongols ruled the Anatolian region, the influence of the Seljuks and their art remained strong. In fact, the architecture of the Ilkhanids is a continuation of the Seljuk architecture. The construction of schools was attended by the governors and people of Anatolia and the tradition continued at the time of the Ilkhanids to follow the Seljuk period, indicating that school building played a special role in this area as a sacred space for education. Attention to education led to the glorious appearance of schools' entrances in this period.

One of the most significant schools in Anatolia is the Yakutiye School in the city of Erzurum which was built in 1310 AD during the reign of Sultan Al-Jaito. The most important motifs used on the entrance of this school are the relief of the tree of life along with the double-headed eagle and two symmetrical lions on the sides of the tree of life. These decorations are magnificently displayed on the entrances of other schools and some religious buildings in the Anatolian region and show the religious beliefs of the Seljuk period. These concepts vary according to the cultural, social, indigenous structure and beliefs of each region and have a special place in each civilization.

The aim of this study is to investigate and analyze the tree of life motif, as well as the double-headed eagle and the lion, which are seen as two inseparable elements next to the tree of life. The present research tries to explain the significant status of the mentioned motifs, to identify and introduce one of the lesser known buildings of the Ilkhanid period and the most important decorations used in it. Since one of the most important features of Seljuk-Ilkhanid architecture in Anatolia is the use of decorative elements in architecture and especially entrance decorations, studying these motifs can provide a new opportunity to know the art of this period and its relation with cultural, social, religious and political issues.

The present article has been done by descriptive-analytical method as well as by desk study of library resources, case study and field observation methodology. The main research questions are: What are the implications of these motifs? Are these motifs related to the function of the building? Which beliefs and rituals can be influenced by the use of these decorative elements?

Considering that shamanism is known as the former religion of the Anatolian Turks, the existence of the tree of life motifs, the double-headed eagle and two predators in this region has also been influenced by this belief and religion and it has penetrated and influenced the cultures and beliefs of other regions.

The beliefs of Shamanism and its effects gained more power and spread with the Mongol invasion. Meanwhile, the effects of Seljuk art on the front of Ilkhanid monuments are also significant. During the Ilkhanid period, the influences of Seljuk art continued with power, so that this building can be studied in the Anatolian Seljuk architectural category.

The results indicate that the decorations used in the entrance of this school were formed under the influence of the Shamanism beliefs and, subsequently, the artistic traditions of the Seljuks. According to researches, the tree of life has been considered in the beliefs of Shamanism as the pillar of the sky or the axis of the universe that connects earth and sky and is a means to reach the dome of the sky, meet the gods, and talk to them. In some cases, there are fruits on the branches of the tree of life that have been used as a symbol of blessing and immortality. The eagle, which is one of the common motifs of ancient civilizations, in this relief is located on the highest part of the composition, emphasizing the concept of sovereignty. In the ritual of shamans, the eagle is the leader of all birds and is considered a sacred animal. The double-headed eagle, with these characteristics, is a symbol of sovereignty, power and the royal emblem. The motive of two predatory animals (lions) around the tree of life is also a sign of the source of energy in life, guardian and protector. In general, the roots of the tree of life motive, in the concept of world and blessing, in the art of this period are reflected in the influence of Central Asian beliefs. According to the concepts used in these motifs, it is concluded that these elements are perfectly proportional to the function of the school building and are compatible as a sacred place in the field of education.

Keywords: Seljuks-Ilkhanids, Yakutiye School, Entrance, Tree of Life, Lion and Eagle.

¹DOI: 10.22051/jjh.2019.26841.1422

² Instructor of Painting Department, Faculty of Architecture, Urban Planning and Art, Urmia University, Urmia, Iran.

z.fallah@urmia.ac.ir

³ Instructor of Painting Department, Faculty of Architecture, Urban Planning and Art, Urmia University, Urmia, Iran. (Corresponding Author), parimalekzade57@gmail.com